

De 'Dresdener atlas': een verzameling zestiende eeuwse plattegronden van Friese en andere plaatsen

De Tachtigjarige oorlog spreekt al eeuwenlang tot de verbeelding, zowel in ons onderwijs als daarbuiten. Het begin van de Nederlandse opstand speelde zich bovendien voor een belangrijk deel in Friesland en zijn nabijheid af, hoewel er afgezien van 'Heiligerlee' en 'Jemmingen' weinig aandacht aan werd besteed. In kartografisch opzicht liet de periode voor Friesland - behoudens de Van Deventer-plattegronden - evenmin veel materiaal na. Een recente vondst in het Dresdener archief lijkt daar enige verandering in te brengen.

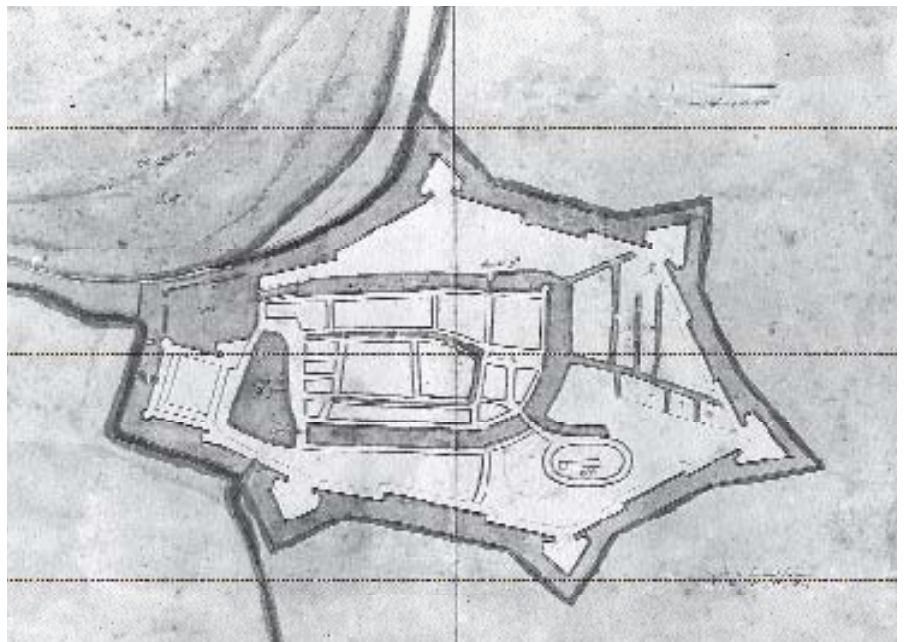
Friesland is sinds kort een belangrijk kartografisch document rijker. Dat wil zeggen niet het eigenlijke object, maar fotografische afdrukken ervan. In het kader van zijn promotie-onderzoek naar Friese stukken uit de Saksische periode in het archief van de gelijknamige hertogen in Dresden kwam drs Paul Baks, dankzij een tip van archivaris Brichzin, een zestiende eeuwse atlas met steden- en vestingenkaarten op het spoor. Het bijzondere aan de atlas is dat van de 42 kaarten van 40 steden, dorpen en forten in de Nederlanden, een zeventiental kaarten betrekking heeft op Friesland. Op initiatief van de Ottema-Kingmastichting is de gehele atlas gefotografeerd. De kaarten werden vermoedelijk vervaardigd door een voorshands onbekende Italiaanse kartograaf, die - al dan niet onderbroken - gedurende een lange tijd in de Nederlanden actief moet zijn geweest. Het geheel is getekend tussen 1568 en 1578 (of 1585: Val van Antwerpen), met andere woorden in het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Een en ander valt op te maken uit het voorkomen van de in 1568 opgeworpen vesting Delfzijl en de aanwezigheid van een groot aantal steden in de Zuidelijke Nederlanden, die vrijwel alle tussen 1578 en 1585 in handen vielen van Alexander Farnese, alias de hertog van Parma.

'In Frisia'

De getekende plattegronden betreffen in 60 % van de gevallen steden, forten en een klooster (Lidlum) 'in Frisia'. De resterende kartografische schetsen zijn afbeeldingen van enkele steden in het zuidwesten van

de toenmalige Nederlanden, variërend van 's-Hertogenbosch in het noorden tot Kamerijk in het zuiden. Hier vinden we toevoegingen als 'in Hannonia, Artesia, Zelanda, Flandria en Brabantia'. De toevoeging 'in Frisia' kan worden gezien als een 'pars pro toto' voor Noordoost-Nederland (Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel), welke enigszins te vergelijken is met de Spaanse uitdrukking 'Flandes' (Vlaanderen) voor de gehele Nederlanden. De gebieden waarop deze plattegronden betrekking hebben werden immers sinds 1528/1536 door een en dezelfde Habsburgs/Spaanse stadhouder bestuurd. In diens titulatuur werd Friesland, dat overigens ook de eerste Habsburgse aanwinst aan gene zijde van de Zuiderzee was (1515-1524), doorgaans als eerste gewest genoemd. Niet alle plattegronden

en Makkum. De versterkingen van Lemmer, Lidlum en Oostmahorn (in één oogopslag wordt de Friese naam De Skâns duidelijk) zijn eveneens weergegeven, alsmede de streek rondom Koudum/Galamadammen. Bij de vervaardiging van de 'Friese' kaarten, die het eerste deel van de atlas vullen, heeft de auteur op het eerste gezicht gebruik gemaakt van het werk van Jacob van Deventer, wiens opnamen van de noordelijke steden uit de jaren 1559-1562 dateren. Het stratenpatroon binnen de steden is tamelijk grof gegeneraliseerd overgenomen. Daarentegen bevatten de plattegronden vooral toevoegingen (uitbreidingen, nieuwe verdedigingswerken e.d.) langs de stadsranden. We noemen de in 1572 tot driehoekig ravelijn omgebouwde sterkte voor de Vrouwenpoort in Leeuwarden. Het meest verschilt de

De plattegrond van Harlingen in de 'Dresdener Atlas' uit circa 1572 (foto: Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden)

'in Frisia' hebben dus betrekking op Friese oorden, want onder dit predicaat vinden we ook afbeeldingen van Groningen, Delfzijl, Zwolle, Deventer, Kampen, Kuinre en Blokzijl.

Eerste indrukken

Voor ons zijn de Friese plattegronden uiteraard het meest belangwekkend. Er zijn afbeeldingen bij van een achtal Friese steden. Franeker, Workum en IJlst ontbreken. Voorts bevat de atlas kaarten van Dronrijp, Berlikum

plattegrond van Harlingen - waarvan hier de afbeelding is opgenomen - met die van Van Deventer. De kaart maakt aannemelijk dat het volgens Schotanus en Obreen veel later uitgevoerd (op 6 september 1565 verleende) octrooi tot stadsuitbreiding juist wel kort na 1565 moet zijn uitgevoerd in plaats van in 1579/1580, zoals vele historici elkaar al eeuwen naschrijven. Naderhand werd dit gewijzigd en vonden verdere uitbreidingen (o.a. naar het zuiden) plaats. Opmerkelijk zijn eveneens de

zoutketen (saline, denk aan Zoutsloot) die op deze plek in de oostelijke 'binnen'stad' nog tot in onze eeuw gevestigd bleven. Zo kan de op 1595 voor het eerst vermelde zoutnijverheid minstens een kwarteeuw vroeger worden gedateerd. Het 'Lago', waaraan de buurt De Vijver herinnert, zou als Oosterhaven de aanzet worden tot de in 1597-1600 gegraven Zuiderhaven.

Nieuwskaarten

De overige 'Friese' plattegronden hebben meer het karakter van nieuwskaarten. Ze tonen weliswaar een schetsmatige topografie, maar hebben gezien het kleurgebruik het karakter van nette, d.w.z. afgewerkte plattegronden. Het betreft hier nieuwskaarten die ten doel hadden verslag te doen van de krijgshandelingen. Om die reden bevat de atlas naast een viertal dergelijke kaarten van steden (Stavoren, Dokkum), nieuwskaarten en/of fortificatieschetsen van vlekken en dorpen (Lemmer, Makkum, Berlikum, Dronrijp, Koudum/Galamadammen, Klooster Lidlum, Oostmahorn), waarvan tot op heden geen zestiende eeuwse materiaal bekend was. De kaarten geven ons een vaak gedetailleerd (Sloten, Lemmer, Berlikum), zij het ietwat gestileerd beeld van de nabije omgeving van deze plaatsen. Zij doen verslag van de handelingen van de Waalse en 'Duytsche' troepen van Caspar di Robles (Beli, alias heer van Billy op een aantal kaarten) tegen de geuzen (Gusij). De strijd in Friesland speelde zich van juni tot en met november 1572 af. Deze nieuwskaarten sluiten het 'Friese' gedeelte van de atlas af.

Historisch belang

De militair-strategische plattegronden en de nieuwskaarten van het Friese deel zijn van groot historisch en geografisch belang. Om te beginnen komen er vijf Friese nederzettingen (Makkum, Oostmahorn, Lemmer, Berlikum en Dronrijp) op voor die niet in de atlas van Jacob van Deventer zijn vertegenwoordigd. Belangrijk is ook de nieuwskaart van Galamadammen en omgeving, alsmede de zeer exacte aftekening van het gefortificeerde klooster Lidlum. Alle zijn hier voor het eerst in kaart gebracht. De plattegronden van plaatsen die ook door Van Deventer zijn gekarteerd bieden - gezien het kleine chronologische hiaat (de kaarten van Van Deventer zijn amper een decennium ouder!) - de mogelijkheid tot vergelijking, zoals in het bovengenoemde geval Harlingen. Naast het evenemen-

tiële karakter van de nieuwskaarten bevatten zij (én de overige plattegronden) veel gegevens over deze plaatsen en hun landelijke omgeving. De hoge ouderdom (ruim vier eeuwen) ten slotte geeft extra gewicht aan de historische waarde, want over kartografisch materiaal uit deze periode beschikken we wat Friesland aangaat nauwelijks.

Waarde

Het bovenstaande maakt duidelijk dat met deze atlas een belangrijk historisch-geografisch document boven water is gekomen. Met name wat Friesland betreft staat aldus een reeks tot nu toe ongekarteerd geachte nederzettingen op een zestiende eeuwse kaart. Daardoor kan in een aantal gevallen een antwoord worden gegeven op het hoe en waarom van de ruimtelijke structuur, de omvang van de bebouwing, de bebouwingdichtheid van plaatsen en de structuur van hun landelijke omgeving. De nieuwskaarten geven een beeld van de guerilla-achtige activiteiten van zowel de Geuzen als De Robles c.s. en de zestiende eeuwse krijgskunde in het algemeen. De Zuidnederlandse kaarten kunnen het reeds gedetailleerde beeld aldaar verbijzonderen en waar nodig bijstellen. Voorts krijgen we een beeld van de kartografische vaardigheden en activiteiten van één (of wellicht meerdere) Italiaanse ingenieurs, die in de zestiende eeuw een grote invloed hadden op de Nederlandse vestingbouw en haar tot op heden beeldbepalend stempel op een aantal onzer steden. 'Last but not least' vertegenwoordigen de geaquarelleerde kaarten een esthetisch en kunsthistorisch belang.

Publicatie

Uiteraard zal onderzoek worden verricht naar de betekenis van deze atlas en zijn kostbare inhoud, waarna het geheel integraal zal worden uitgegeven. De Ottema-Kingmastichting en het Boersma-Adema Fonds, beide te Leeuwarden, hebben op zich genomen de studie naar de betekenis en de inhoud van de plattegronden, alsmede de uitgave van de 'Dresdener Atlas' te financieren. Het Ryksargyf yn Fryslân zal als uitgever fungeren. Ten behoeve van dit onderzoek en de publicatie ervan is ondergetekende als geograaf en historicus aangetrokken. Het is de bedoeling dat de atlas, compleet met de uit het onderzoek resulterende beschrijvingen, tegen het einde van 1996 verschijnt.

Meindert Schroor